

Konference Životní dráhy z kvantitativní a kvalitativní perspektivy Akademické konferenční centrum v Praze, 20. – 21. 10. 2011

Proměny péče v kontextu globální ekonomiky

Ve vyspělých kapitalistických zemích došlo v průběhu několika posledních desetiletí díky politickým, ekonomickým, sociálním a kulturním změnám k mohutnému vstupu žen na pracovní trh. Modernizační procesy změnily i práci v domácnosti. Pečovatelské služby, dříve zajišťované v rámci rodiny, jsou zde v rostoucí míře nahrazovány placenou pracovní silou v domácnosti. Soudobými chůvami, hospodyněmi a ošetrovatelkami jsou nezřídka migrantky z méně rozvinutých zemí mající vlastní rodinu, kterou jsou schopny ekonomicky zabezpečit právě díky práci v zahraničí. Kvůli geografické vzdálenosti jsou nuceny péči o domácnost, děti a jiné závislé členy rodiny zajistit buď prostřednictvím zaměstnání ženy z ještě chudší domácnosti či země, anebo pomocí příslušníků rozšířené rodiny. Napříč regiony a státy tak vznikají řetězce péče zrcadlící ekonomickou hierarchii a reprodukcí nerovnosti na základě genderu, třídy, rasy a národnosti.

V tomto příspěvku se zaměřím na otázky, jakým způsobem souvisí zvyšující se poptávka po zajištění reprodukčních činností prostřednictvím placené pracovní síly v domácnosti se současnými proměnami životních drah aktérů ve vyspělých státech a na vztah migrace a de-standardizace životních drah těch, kteří vycházejí této poptávce vstříc.

Nejdříve nastíním změny v sociální organizaci péče v transnacionálním kontextu a hlavní „push“ a „pull“ faktory ženské migrace. Poté představím koncept „globálních řetězců péče“ („global care chains“) a uvedu hlavní body jeho kritiky. Na základě zahraničních studií zabývajících se uplatněním migrantek v oblasti péče a práce v domácnosti pak popíšu důsledky komodifikace a outsourcingu péče na životní dráhy aktérů na obou stranách řetězců péče. Pozornost přitom budu věnovat zejména dopadům migrační zkušenosti žen a externí péče o děti a domácnost na podobu mateřství, rodinné vazby a genderové uspořádání.

Klíčová slova: pracovní migrace žen, pracovnice v domácnostech, péče, domácí práce, globální řetězce péče, transnacionální mateřství, životní dráha

V rámci tematického zaměření konference vycházím z toho, že životní dráha člověka je nezbytně spjata s otázkou organizace reprodukční činnosti¹. Z perspektivy životního cyklu se člověk v průběhu života mění z příjemce péče (jako dítě) v pečovatele (o děti, staré nebo nemocné členy rodiny nebo ve formálním zaměstnání) a ve stáří či nemoci opět v příjemce péče (Escrivá 2005: 4). Zda a jakým způsobem člověk těmito fázemi projde, ovlivňuje individuální pracovní a rodinná dráha, které jsou spjaty s určitými sociálními normami a institucionálním kontextem.

¹ Pod pojmem reprodukční práce jsou zde myšleny činnosti spojené se sociální a kulturní reprodukcí lidského bytí, tzn. práce potřebné pro udržení produktivní pracovní síly: práci v domácnosti, péči (o staré, dospělé a děti), výchovu dětí, udržování sociálních pout v rodině.

V současnosti dochází k diferenciaci životních drah, která se odráží ve způsobech organizace péče a naopak způsob zajištění péče a práce v domácnosti se promítá do průběhu rodinných a pracovních drah. Na sociální organizaci péče mají klíčový vliv instituce rodiny, pracovního trhu a státu, protože se odvíjí od rodinného uspořádání, šíře a velikosti sociálních služeb poskytovaných státem a nabídky a dostupnosti pečovatelských služeb na trhu. Jedním z aranžmá, které v současnosti nabývá na významu, je placená pomoc v domácnosti.

Díky globalizaci jsou pracovníci v domácnosti v rostoucí míře migrantky z chudých zemí východní Evropy, Latinské Ameriky, Asie či Afriky², protože levná pracovní síla migrantů nabízí ekonomicky efektivní cestu zajištění pečovatelských potřeb domácností v bohatých zemích. Pečovatelské práce a práce v domácnosti se tak rozvinuly v jeden z největších celosvětových pracovních trhů. (Lutz 2007)

Na teoretické úrovni jsou pro fenomén domácích prací vykonávaných imigranty ústřední tři různé režimy: genderový režim, dle kterého může být organizace domácnosti a péče nazírána jako kulturně specifický genderový scénář, režim péče jako součást sociálního státu, pokud jde o (množství) státní regulace a rozdělení povinností a odpovědnosti za blaho občanů mezi stát, rodinu a trh, a režim migrace, kdy je zaměstnávání migrantů v domácnostech z mnoha důvodů podporováno nebo omezováno (Lutz, H. 2008: 2).

Protože péči a práce v domácnosti tradičně vykonávaly na neplacené bázi ženy jako členové rodiny, je za jednu z hlavních příčin rostoucí poptávky po pomocnicích v domácnosti považován rostoucí podíl žen v placeném zaměstnání, který není doprovázen dostatečnou nabídkou veřejných služeb zajištění péče, ani redistribucí povinností v domácnosti mezi muže a ženy (např. Anderson 2000, 2001; Williams 2001; Williams, Gavanas 2008; Paral 2009; Parreñas 2001b). Rodiny, kde nyní pracují oba partneři, jsou nuceny hledat nové způsoby organizace svých potřeb, přičemž je genderový režim, ve kterém je péče přisuzována ženám a mužům přísluší role živitele rodiny, vystaven tlaku. Tradiční komplementaritu rolí pomalu nahrazuje univerzalita mužské a ženské sociální role (Možný 1990: 105). Výzkumy nicméně ukazují, že tradiční dělba práce v rodině přetrvává. (např. Phizacklea, Anderson: 2005; Parreñas 2001b; Hochschild, Machung 1989). Není-li ženám k dispozici pomoc mužů, státu a ani zaměstnavatelů, je logické, že se obracejí na trh.

² Ze statistik mezinárodní migrace lze rozeznat 4 hlavní proudy: z jižní Asie do bohatých ropných států, z bývalého východního bloku do západní a severní Evropy, z jižní do severní Ameriky (vč. z Mexika do USA) a z Afriky do různých částí Evropy. (Ehrenreich, Hochschild 2007: 141 – 142)

K poptávce po pomocnicích v domácnosti dále přispívají zotřující se podmínky na trhu práce a převládající maskulinní vzor pracovní dráhy (např. Hochschild 2008; Yeates: 2004.). Většina zaměstnaných dnes pracuje více hodin, dnů i let a tudíž klesají možnosti mezigenerační výpomoci (Hochschild 1997). Problém sladění pracovních a rodinných povinností dále umocňují chybějící rodinně přátelská opatření ze strany zaměstnavatelů a ústup sociálního státu, který se projevuje ve škrtech státních výdajů na veřejné služby a přenesení odpovědnosti za reprodukci na individuální rovinu. (např. Anderson 2001; Lutz 2008) Významným faktorem růstu poptávky po pracovnicích v domácnosti je ve vyspělých zemích demografický vývoj: stárnutí populace, nízká porodnost. S klesajícím počtem členů domácnosti klesá počet těch, kteří by se mohli starat o ostatní členy domácnosti. Díky vyšší mobilitě a migraci nežijí rodinní příslušníci v blízkosti a celkově dochází k oslabení podpůrných sítí, rodinných a komunitních vazeb. (např. Paral 2009) Jiným důvodem je změna životního stylu rodin, který je náročnější na čas, zaměstnání pracovnice v domácnosti jako výraz určitého statusu rodiny, třídní příslušnosti a přístupu ke zdrojům. (Anderson 2001; Moors 2003). Za poptávkou po imigrantech stojí mimo jiné i neatraktivita tohoto zaměstnání pro lokální pracovníky spočívající v malém finančním i sociálním ohodnocení.

Poptávce po pracovnicích v domácnosti vychází vstříc levná pracovní síla migrantek ze zemí, kde lidé zápasí s nezaměstnaností a chudobou. Přestože je hlavním „push“ faktorem migrace žen ekonomická situace v zemi původu, řada badatelek klade důraz na motivy soukromé povahy. Např. domácí násilí, rozpad manželství, aby dosáhly rozvodu nebo naopak aby si v zahraničí našly partnera apod. (např. Anderson 2000; Parreñas 2001b; Ehrenreich, Hochschild 2007)

Růst nabídky ženské pracovní síly lze též vztáhnout ke změnám v migračních vzorcích, kdy dochází nejen k feminizaci migrace, tzn. růstu podílu žen mezi migranty, ale i ke změně jejich role – ženy nejsou pasivním doprovodem svých partnerů či otců, ale aktérkami, které na sebe berou iniciativu a emigrují s cílem nalézt v zahraničí práci. (např. Szczepaniková 2004; Ezzeddine 2011)

Díky segmentaci a segregaci pracovních trhů je jedním ze sektorů ekonomiky, ve kterém dominují ženy, sektor péče a domácích prací. Poptávka po stereotypně ženské práci vedla např. na Srí Lance, Filipínách či v Indonésii vedle feminizace migrace k tomu, že se z péče stal jeden z hlavních vývozních artiklů. (např. UNFPA 2006; Moors 2003; Phizacklea, Anderson 2005)

Migrace (cirkulární, řetězová či re-migrace) vede k přetváření sítí péče a představuje dynamický prvek v životních drahách jedinců. Teoretickou konstrukci propojení fenoménů globalizace, migrace a péče představuje koncept globálních řetězců péče Arlie Hochschild, která řetězec péče definuje jako sérii osobních vztahů mezi lidmi napříč státy, které zahrnují placenou i neplacenou péči (Hochschild 2001: 131). Začátek řetězce typicky začíná v chudé a končí v bohaté zemi: starší dcera z chudé rodiny pečuje o své sourozence, zatímco její matka pracuje jako chůva dětí migrantky, která pečuje o děti a domácnost v bohaté zemi.

Podobně popisuje mezinárodní dělbu reprodukční práce Rhacel Salazar Parreñas jako třístupňový transfer péče: žena ze střední třídy v bohaté zemi (1) kupuje za nízkou mzdu služby v domácnosti od migrantky (2), která zároveň kupuje služby v domácnosti za ještě nižší mzdu od ženy v zemi původu (3), která je příliš chudá na to, aby emigrovala (Parreñas 2000: 560 – 561).

Řetězce péče lze samozřejmě vymezit i jinak - mohou vést přes více zemí, lišit se počtem „spojení“ a jejich intenzitou. Není ani vyloučeno, že řetězec začíná a končí v rámci národních hranic (např. u migrace ze zemědělských do městských oblastí). Také pracovnice v domácnosti představují velice heterogenní skupinu: pečovatelkami jsou jak mladé svobodné ženy (viz např. program au-pair), tak ženy vdané, rozvedené či vdovy, bezdětné ženy, matky, i seniorky, ženy s vysokou kvalifikací i bez, ženy z různých společenských vrstev atd. Z hlediska časování tedy k migraci dochází prakticky kdykoliv v průběhu životní dráhy. Také situace krátkodobých migrantek (au-pair) a dlouhodobě pracujících pracovnic v cizí zemi je diametrálně odlišná. Transferem péče a práce v domácnosti vzniká otázka, kdo přebírá pečovatelské závazky a povinnosti migrujících pracovnic. Spíše než muži to jsou nejstarší dcery (Hochschild 2001), prarodiče (Ezzedinne 2009), jiné ženy z příbuzenstva (Hondagneu-Sotelo, Avila 1997) nebo placené pracovnice v domácnosti (Parreñas 2001b). Výše vymezený teoretický rámec globálních řetězců péče tedy pouze částečně zachycuje pestrost transnacionálních uspořádání zajištění péče.

Na mezinárodním transferu péče lze tedy vidět, že navzdory rostoucí participaci na trhu práce, zůstávají za reprodukční práci v domácnosti jak ve vysílající, tak přijímající zemi, odpovědné ženy. Tím, jak je reprodukční práce postupována méně a méně privilegovaným ženám, můžeme vidět nejen pokles tržní hodnoty péče a kvality rodinného života, ale i to, že tradiční dělba práce v patriarchální nukleární rodině nebyla překonána v různých zemích světa (Parreñas 2000: 578). Řetězce tak odkazují nejen na nerovné rozdělení reprodukční práce dle

genderu, ale i na nerovnost mezi ženami na základě třídy, rasy a národní a občanské příslušnosti. (např. Anderson 2000; Parreñas 2001b)

Tyto strukturální nerovnosti nejsou bez sociálních důsledků. Mezinárodní transfer péče představuje vazbu reprodukčních aktivit v jedné části světa s reprodukčními činnostmi v jiné. Při absenci pomoci ze strany státu a mužských partnerů uspělo mnoho žen v bohatých zemích, v „mužském světě“ právě díky delegování péče o své děti, staré rodiče a domovy na jiné ženy. Zaměstnání pomocnice v domácnosti jim umožňuje věnovat se výdělečné činnosti po vzoru mužské pracovní dráhy a osvobodit se od dvojí směny. Naopak ženám na konci řetězce nezbyvá než se vyrovnat s dvojí směnou (matky) nebo rezignovat na placenou práci (babičky) či rodinu (dcery). Osvobození od genderové role však probíhá spíše na osobní, než celospolečenské úrovni, protože zabezpečením péče o domácnost a její členy skrze (neviditelnou) práci pomocnice v domácnosti si zachovávají obraz dokonalé ženy, která „stíhá všechno“ a plní společensky očekávanou roli. Pro muže se najmutím pomoci v domácnosti prakticky nic nemění, dosavadní dělba práce může být zachována, platnosti postupně pozbývá pouze jejich role výhradního živitele rodiny ve prospěch role spolu-živitele a spolu-pečovatele.

Pozice žen uprostřed řetězce je dvojznačná. Na jedné straně pro ně migrace představuje emancipační proces od jejich genderové role v zemi původu, na straně druhé tím, že v cílové zemi vykonávají za dveřmi soukromých domácností typicky „ženské práce“, reprodukční roli žen potvrzují. Migrantky na sebe berou roli živitelek svých rodin, ale zároveň jako zaměstnavatelky jiných žen ve svých domácnostech částečně stvrzují svou odpovědnost za zajištění reprodukce.

Migrace představuje zásadní zlom v pracovní a rodinné dráze. Na rozdíl od pracovní migrace mužů, narušuje pracovní migrace žen zažité genderové uspořádání a nabourává vzorce rodinného života a představy o mateřství. Vyžaduje predefinování role žen jako poskytovatelek péče ve prospěch role živitelek rodin. Získání vlastních finančních prostředků ženám umožňuje získat určitou míru kontroly nad svým životem a vyjednávat svoji roli v rodině a ve vztahu k muži. Migrací žen jsou muži nuceni podvolit se jednání o podobě zajištění reprodukční činnosti. Muži migrantek jsou vystaveni tlaku okolí potvrdit svoji mužskou identitu a společensky očekávanou roli. Činí tak různě. Jak ukazuje Gamburd, někteří nezaměstnaní a závislí na manželkami zasílaných platbách ostentativním nicneděláním a okázalou spotřebou alkoholu podle hesla, že status má ten, kdo utrácí, a ne ten, kdo

vydělává, jiní tvrdou prací a využitím svého a ženina výdělku na zvýšení rodinného majetku a blahobytu, jiní dočasným přijetím femininní role (Gamburd 2002).

Ženám, které odchází za prací do zahraničí, migrace zásadním způsobem mění dosavadní pracovní dráhu. Protože do zahraničí odcházejí často až po ukončení vzdělávací dráhy a někdy i několika letech pracovních zkušeností, dochází k tzv. „odlivu mozků“ (brain drain), který je spojen s „plýtváním mozků“ (brain waste) v cílové zemi, kde není jejich kvalifikace poptávána nebo uznána. (např. Lutz 2008; Ehrenreich, Hochschild 2007; Parreñas 2001b) Navíc pro ženy, které pocházejí spíše ze střední třídy, představuje výkon profese hospodyň, chův a ošetřovatelek nejen profesní, ale i sociální propad. Přijetí nekvalifikované práce, kterou vydělají mnohonásobně vyšší mzdu, než jako profesionálky v zemi původu, u nich vede k rozporné třídní mobilitě. (Parreñas 2000, 2001b)

Nízký status domácí práce představuje degradaci a devalvací jejich vzdělání. Jednou ze strategií, jak se migrantky vyrovnávají s marginálním statutem v přijímající zemi, je založení jejich identity na zvýšení sociálního a třídního statusu v zemi původu, který zdůrazňují např. zaměstnáním vlastní pracovnice v domácnosti, okázalostí rodinných ceremonií, příspěvků na komunitních slavnostech, milodary atp. (např. Parreñas 2000; Gamburd 2002).

Práce žen v zahraničí nepřináší transnacionálním rodinám pouze finanční zisk, ale i nemalé emoční náklady v podobě odloučení a odepření každodenní intimity. Hochschild proto spojuje řetězce péče s „odlivem péče“ z Jihu a nadbytkem citů na Severu. (Hochschild 2001). Bilance, ve které se dětem v bohatých zemích dostává více pozornosti a péče, zatímco v chudých zemích děti trpí jejím deficitem, není v praxi tak jednoduchá. Protože jsou „přirození“ pečovatelé nahrazováni jinými osobami v kterémkoliv místě řetězce, domnívám se, že děti z bohatých rodin nemusí mít pocit, že mají více lásky jen proto, že požívají pozornosti více dospělých osob než děti zanechané v chudé zemi, se kterými matka intenzivně udržuje vztah na dálku, a mají podporu širší rodiny. Pocit ztráty blízkosti a lásky proto závisí spíše na subjektivním vnímání a konkrétních osobách zapojených do řetězce. Navíc děti dávají různým osobám, věcem a činnostem různou váhu. Z rozhovorů s nimi vyplývá, že by většina z nich preferovala před dárky a blahobytem čas strávený s rodiči. To platí jak o dětech upracovaných rodičů v bohatých zemích (UNICEF 2011), tak o dětech vyrůstajících v transnacionálních rodinách (Scalabrini Migration Center 2003; Parreñas 2001a). Pocit ztráty blízkosti a lásky proto závisí spíše na subjektivním vnímání a konkrétních osobách zapojených do řetězce.

Mateřství na dálku neboli transnacionální mateřství, jak jej nazvaly Pierrette Hondagneu-Sotelo a Ernestine Avila (1997), představuje jednu z vyhraněných forem a přináší nové

měřítka kvality mateřství, významu dětí a rodiny. Transnacionální matky transformují pojetí mateřství, založeném na výchově a péči dětí v domácím prostředí, tj. v prostorové blízkosti, emoční prezenci a komunikaci s dítětem. Konfrontovány se zeměpisnou vzdáleností čelí transnacionální matky výzvě zajistit emoční péči svým dětem. Činí tak pomocí telefonátů, mailů a je-li to možné občasnými návštěvami. Transnacionální mateřství je vnímáno jako nedostatečné díky očekávání tradičního obrazu mateřství a stigmatizaci transnacionálních rodin, namísto jejich uznání jako jedné z variant uspořádání rodiny. (Parreñas 2001a) Pouze se tím potvrzuje, že sociální normy a genderové stereotypy pokulhávají za společenskou praxí.

S proměnami mateřství nutně souvisí i proměny otcovské role. Perspektivu, která na globalizaci domácích prací nahlíží jako na čistě ženskou záležitost a nebere v potaz roli mužů, považuji za nedostatečnou. Pro komplexní pochopení fenoménu řetězců péče by proto bylo hlubší bádání v tomto směru obohacující a přínosné.

Transnacionální rodina a transnacionální mateřství prozatím představují nestandardní uspořádání rodinných vztahů. Pokud se ale budou ekonomické nerovnosti mezi národními ekonomikami prohlubovat a dále růst závislost vyspělých zemí na transferu služeb poskytovaných ženami z méně vyspělých zemí, můžeme očekávat, že se výkon domácích prací v zahraničí a transnacionální mateřství stanou standardní podobou životní dráhy žen z chudých zemí. Otázkou však zůstává, jestli je takováto mezinárodní dělba reprodukční práce šťastným řešením pro všechny jí zúčastněné.

Literatura:

Anderson, B. 2000. *Doing the Dirty Work: The Global Politics of Domestic Labor*. London: Zed Books.

Anderson, B. 2001. „Reproduktive Labour and Migration.“ *Sixth Metropolis Conference*. Rotterdam. 26. – 30. 11. 2001. [online] [cit. 28. 5. 2011]. Dostupné z: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-01%20Anderson.doc.pdf>.

Ehrenreich B., Hochschild, A. R. 2007. „Die weibliche Seite der Globalisierung.“ Pp. 134 – 151 in Ulrich Beck (Ed.). *Generation Global. Ein Crashkurs*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Escrivá, A. 2005. „Aged Global Care Chains: a Southern-European Contribution to the field.“ *International Conference on Migration and Domestic Work in Global perspective*. Wassenaar, 26. – 29. 5. 2005. [online]. [cit. 2. 10. 2011]. Dostupné z: <http://envejecimiento.sociales.unam.mx/articulos/conference.pdf>.

Ezzeddine, P. 2011. „Reflexe genderu v procesu migrace.“ Pp. 229 – 241 in Sládková, L. at al. *Migrace a rozvoj. Rozvojový potenciál mezinárodní migrace*. Praha: UK, FSV.

Gamburd, M. R. 2002. „Breadwinner no more.“ Pp. 190 - 206 in Ehrenreich, B., Hochschild, A. R. (eds.). *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York, Owl book.

Hearts Apart: Migration in the Eyes of Filipino Children. 2003. [online]. Scalabrini Migration Center. [cit. 13. 9. 2011]. Dostupné z: <http://www.smc.org.ph/heartsapart/index.html>.

Hochschild, A. 1997. *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Metropolitan/Holt.

Hochschild, A. 2001. „Global care Chains and Emotional Surplus Value.“ Pp. 130 – 146 in Hutton, W., Giddens, A. (Eds.). *Living with Global Capitalism*. London: Vintage.

Hochschild, A. R. 2008. Láska a zlato. Globální řetězce péče. Pp. 107–128 in Hrubec, M. *Sociální kritika v éře globalizace. Odstraňování sociálně-ekonomických nerovností a konfliktů*. Praha: Filosofia.

Hochschild, A., Machung, A. 1989. *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. New York: Avon.

Hondagneu-Sotelo, P., Avila, E. 1997. „I’m here, but I’m there“: The Meanings of Latina Transnational Motherhood.“ *Gender and Society* 11 (5): 548 – 571.

Child well-being in the UK, Spain and Sweden: The role of inequality and materialism. [online]. UNICEF. [cit. 13. 9. 2011]. Dostupné z: <http://www.unicef.org.uk/Latest/Publications/Ipsos-MORI-child-well-being/>.

Lutz, H. (ed.). 2008. *Migration and Domestic Work: A European Perspective on a Global Theme*. Hampshire: Ashgate Publishing.

Lutz, H. 2007. *Vom Weltmarkt in den Privathaushalt. Die neuen Dienstmädchen im Zeit-alter der Globalisierung*. Opladen: Verlag Budrich.

Moors, A. 2003. „Migrant Domestic Workers: Debating Transnationalism, Identity Politics, and Family Relations.A Review Essay.“ *Comparative Studies in Society and History*, 45 (2): 386-394.

Možný, I. 1990. *Moderní rodina: mýty a skutečnost*. Brno: Blok.

Paral, J. 2009. *Migrant Domestic Workers in Germany: Scope, Political Reactions and Implication*. Berlin: Netzwerk Migration in Europa e. V. Dostupné z: <http://www.migrationeducation.org/44.1.html?&rid=140&cHash=5f22dc61adf7e3d2c4e00437bb1b09d0>.

Parreñas, R. S. 2000. „Migrant Filipina Domestic Workers and the International Division of Reproductive Labor.“ *Gender and Society* 14 (4): 560 – 580.

Parreñas, R. S. 2001a. „Mothering from the distance: emotions, gender, and intergenerational relations in filipino transnational families.“ *Feminist Studies* 27 (2): 361 – 390.

Parreñas, R. S. 2001b. *Servant of Globalization: Women, Migration and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.

Phizacklea, A., Anderson, B. 2005. *Impact of Legal Status and Children on Transnational Household Strategies of Migrant Domestic. Full Report of Research Activities and Results*. [online] [cit. 28. 5. 2011]. Dostupné z: <http://www.esrc.ac.uk/my-esrc/grants/L214252011/outputs/Read/d6a4d67a-e45a-4158-87a2-98fea2ad4341>.

State of the World Population 2006. A Passage to Hope: Women and International Migration. 2006. UNFPA. [online] [cit. 2. 10. 2011]. Dostupné z: www.unfpa.org/swp/2006/pdf/en_sowp06.pdf.

Szczepaniková, A. 2004. „Gender a mezinárodní migrace: úvod do problematiky“. *Migraceonline* [online] [cit. 28. 5. 2011]. Dostupné z: <http://www.migraceonline.cz/e-knihovna/?x=1957221>.

Yeates, N. 2004. „Global Care Cains. Critical Reflection and Lines of Enquiry.“ *International Feminist Journal of Politics*, 6 (3): 369 – 391.

Williams, F., Gavanas, A. 2008. „The Intersection of Childcare Regimes and Migration Regimes: A Three-Country Study.“ Pp 13 – 28 in: Lutz, H. (ed.). *Migration and domestic work: a European perspective on a global theme*. Hampshire: Ashgate Publishing.

Williams, F. 2001. „Markets and migrants in the care economy.“ *Soundings* 4 (8): 22 – 33.